

УДК 811.161.2'373

ДО ПИТАННЯ МОВНОЇ ОСНОВИ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК XIV–XVII СТ.

Інна ЦАРАЛУНГА

*Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11, Хмельницький, 29016
Кафедра української філології*

У статті проаналізовано стан опрацювання проблеми мовної основи українсько-білоруських писемних пам'яток XIV–XVII ст. Історія вивчення східнослов'янських середньовічних текстів у славистиці охоплює чималий проміжок часу. Дослідники висловлюють думку про існування у XIV–XVII ст. спільної для предків українців і білорусів писемно-літературної мови. Розбіжність у їхніх поглядах полягає у визначенні її діалектної основи, українського чи білоруського підгрунтя. Детальний і виважений аналіз мовних особливостей світських документів XIV–XVII ст. з урахуванням територіального принципу, графічних і палеографічних особливостей текстів, із визначенням їх функціональної ролі, із застосуванням нових методів дослідження дасть підстави зробити обґрунтовані висновки про основу літературної мови того часу.

Ключові слова: українсько-білоруські писемні пам'ятки, мовна основа, мовні особливості, проблема розмежування.

Ареал українсько-білоруського пограниччя надзвичайно цікавий з історико-лінгвістичного погляду. Особливу увагу мовознавців привертає період XIV–XVII ст. як найбільш неоднозначний, невизначений щодо мовних рис, засвідчених писемними джерелами того часу.

Значна частина білоруських та українських земель протягом XIV–XVI ст. входила до складу Великого князівства Литовського. Слов'янська, а саме «руська», мова набула офіційного статусу державної. На теренах, що належали Князівству Литовському, пізніше Королівству Польському, активно розвивалася канцелярійна мова. З'являлася велика кількість ділових паперів – статути, грамоти, ділова документація гродських, земських, підкоморських судів, у яких містилися елементи розмовних української і білоруської мов. Тому із поглибленням вивчення давніх актових документів постала проблема визначення їх мовно-національної належності. На сучасному етапі триває

процес вироблення принципів розмежування пам'яток староукраїнської і старобілоруської мов. Надзвичайно актуально звучить проблема мовної основи білорусько-українських писемних пам'яток XIV–XVII ст. сьогодні, коли «в умовах будівництва суверенних держав України та Білорусі, зростання патріотичних настроїв у суспільствах обох країн усе виразніше виявляються прагнення їхніх культурних еліт мати точно окреслене коло своєї культурної, зокрема писемної, історичної спадщини»¹. Тож аналіз мови писемних пам'яток із земель України і Білорусі періоду їх входження до Великого князівства Литовського має велике значення для славістики взагалі та для україністики і білорусистики зокрема.

Історія вивчення українсько-білоруських середньовічних текстів у слов'янському мовознавстві охоплює чималий проміжок часу і бере свій початок ще у XIX – поч. XX століття. Витоки її знаходимо у працях П. Владімірова, В. Розова, С. Пташицького, О. Соболевського, І. Срезневського, С. Лінде².

Проблема мовної основи українсько-білоруських пам'яток XIV–XVII ст. неодноразово порушувалась у славістиці XX століття. Білоруські мовознавці, вслід за відомим лінгвістом Ю. Карським, чи не одностайно вважають пам'ятки, писані на білоруській території, білоруськими³. Натомість український учений І. Огієнко, покладаючись на історичні свідчення, істотні мовні ознаки, вироблені методологічні засади розмежування українських і

¹Півторак Г.П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських і білоруських пам'яток // Мовознавство. – 2005. – №3-4. – С. 80.

²Владимиров П.В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. – К., 1890; Розов В. Значение грамот XIV и XV вв. для истории малорусского языка // «Университ. изв.», 1907. – Т.47. – №5; Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887; Соболевский А.И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV-XV веках. – СПб., 1894; Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка (X-XIV веков). – СПб., 1895; Linde S.B. O Statucie Litewskim ruskim językiem i drukiem wydany. – W-wa, 1816.

³Карский Е.Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 253–262; Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1963. – С. 87–90; Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы, т. I. – Мінск, 1967. – С. 33–34; Жураўскі А.І., Крамко І.І. Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання. – Мінск, 1973. – С. 5; Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVII ст.ст./ А.М. Булыка и др. – Мінск, 1988; Свяжынскі У. Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага // Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2003. – Т. 2. – С. 132–163.

білоруських пам'яток, створив теорію української основи урядової канцелярської мови Литовського часу⁴.

Особливо активізувалося вивчення розгляданої проблеми на сучасному етапі розвитку української мовознавчої думки. Учені висловлюють думку про існування у XIV–XVII ст. спільної для предків українців і білорусів писемно-літературної мови. Розбіжність у їхніх поглядах полягає у визначенні її діалектної основи, українського чи білоруського підґрунтя.

Великий український дослідник Ю. Шевельов у праці «Історична фонологія української мови» зазначає, що ранньосередньокраїнський період розвитку української мови характеризується великою кількістю світських документів, складених українськими і білоруськими писарями у різноманітних канцеляріях. Ці світські пам'ятки писалися так званою «руською мовою», що явно відрізнялася від церковнослов'янської у своїй основі і не була творінням якоїсь однієї особи чи навіть однієї канцелярії, «являючи собою вислід роботи кількох поколінь писарів»⁵. Учений стверджує, що ця мова «хиталася» (розмітка наша – І. Ц.) між українськими і білоруськими рисами, тож у частині пам'яток переважають перші, в інших – другі; у деяких випадках, нехай не так часто, вони виступають упереміш⁶. Окремий підрозділ монографії Ю. Шевельов присвячує проблемі відмежування українських пам'яток від білоруських. Автор подає класифікацію українсько-білоруських пам'яток за їх мовними особливостями, відображає еволюцію церковної і світської (канцелярської) мов протягом XIV–XVI століть. Детально описуючи способи розпізнавання українських чи білоруських пам'яток, мовознавець радить утриматися від використання спільних українсько-білоруських мовних рис і, натомість, застерігає від занадто жорсткого їх поділу. Остаточним критерієм

⁴Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Т. 1. – Варшава, 1930. – С. 224–236; Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських. – Жовква, 1934. – 32 с.; Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик. – 2-ге вид., випр. – К., 2004. – С. 141–143.

⁵Шевельов Ю. Відмежування ранньосередньокраїнських пам'яток // Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 502–506. – С. 501.

⁶Там само. – С. 502.

для цього, попри всю увагу до зазначеного в них місця написання, вважає їх мовні риси.⁷

Про існування українсько-білоруського койне, близького й українським, і білоруським говорам, пише у статті «Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст.» відомий історик української мови Л.Л. Гумецька⁸. Ця праця є критичним відгуком на статтю білоруського дослідника В.В. Аніченка «Да питання аб беларуска-українських моўных узаемадзеяннях староżytнай пары». Авторка простежує історію питання і піднімає проблему вироблення критеріїв розмежування українських і білоруських пам'яток стародавньої доби. Аргументовано і коректно дослідниця спростовує висновки білоруських учених про «білоруську природу» мови пам'яток і підкреслює, що саме мовна близькість північноукраїнських і білоруських говірок того часу зумовила виникнення українсько-білоруського койне, відбитого у пам'ятках письменства⁹. Л.Л. Гумецька наголошує на необхідності розмежування писемних пам'яток «західноруської доби» на основі мовного аналізу кожного документа .

В енциклопедії «Українська мова» засвідчено застарілу назву староукраїнської і старобілоруської писемно-лутературних мов, – «західноруська писемна мова»¹⁰, зафіксовано й інший термін на її позначення – українсько-білоруська літературна мова XIV–XVI ст., описано лексичні, фонетичні, граматичні риси ділових документів – репрезентантів західноруської писемної мови: поплутання ятя з е, чітке розрізнення ы та і, закінчення -оє, -еє у Р.в. однини іменників жіночого роду, наявність лексичних запозичень з польської мови тощо. На думку одного із співавторів енциклопедії, відомого українського мовознавця В.М. Русанівського,

⁷Там само. – С. 504.

⁸Гумецька Л.Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV-XVII ст. (З приводу статті В.В. Аніченка «Да питання аб беларуска-українських моўных узаемадзеяннях стараżytнай пары», «Slavia», XXXII (1, 1963) //Дослідження з української та російської мов. – К., 1964. – С. 252–258.

⁹Там само. – С. 256.

¹⁰Русанівський В.М. Західноруська писемна мова // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с. – С. 182.

західноруська писемна мова стала першим етапом у розвитку староукраїнської і старобілоруської літературних мов.

Про дивну з наукового погляду ідею існування українсько-білоруської мови, зафіксованої у грамотах Великого князівства Литовського, висловлюється відомий український мовознавець Л.М. Коць-Григорчук¹¹. Учена зауважує на необґрунтованості думки щодо функціонування у Великому князівстві Литовському «четвертої східнослов'янської мови», система якої начебто сприйняла на різних рівнях у подібних пропорціях українські та білоруські субстратні риси. Історик мови вказує на неприйнятність терміна «руська» мова, який часто використовується у мовознавчих працях, а також робить висновок, що мова грамот XIV–XV ст., – українська, що підтверджують результати ґрунтового діалектологічного та лінгвогеографічного дослідження українських говірок цих обширів¹².

До полеміки на заявлену тему долучився відомий український мовознавець В.В. Німчук. У праці «До проблеми розмежування» учений з'ясовує причини виникнення труднощів у визначенні мовно-національної належності українсько-білоруських актових документів XIV–XVIII ст., розглядає різні підходи до вирішення цієї непростой проблеми¹³. Піддаючи критиці територіальний критерій розмежування пам'яток староукраїнської і старобілоруської мов як основний, автор застерігає від залічування до історії білоруської філології власне українських набутоків.

Ґрунтовну розвідку присвятив проблемам «руської мови» Великого князівства Литовського та Речі Посполитої український діалектолог, історик української мови В.М. Мойсієнко¹⁴. Дослідник простежує історію її вивчення у вітчизняному і європейському мовознавстві, з'ясовує зміст поняття «руська мова», ретельно аналізує аргументи різних учених щодо розмежування

¹¹Коць-Григорчук Л. Походження автора пам'ятки і метод накладання ареалів // Українська історична і діалектна лексика. Вип. 5. – Львів, 2007. – С. 428–433. – С. 429.

¹²Там само. – С. 430

¹³Німчук В.В. До проблеми розмежування // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 3–4. – С. 170–175.

¹⁴Мойсієнко В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. – 2005. – №1. – С. 67–82.

українських і білоруських пам'яток, підсумовує, що «руська мова» не постала на основі живих мовних рис одного із народів – білоруського чи українського – й однозначно для українців та білорусів у період їх входження до складу Великого князівства Литовського була спільною¹⁵. Мовознавець зауважує, що у попередніх студіях несправедливо нехтувано даними одного з українських територіально-мовних утворень – поліським нарiччям, тож «руська мова» до XVII ст. виявлялась у двох варіантах: південноукраїнському та північноукраїнсько(полісько)-білоруському. Учений неодноразово звертався до студіювання заявленої проблеми і дійшов висновку, що вона і сьогодні не має остаточного розв'язання з огляду на об'єктивні складні моменти, такі як спільна історична доля українців і білорусів, успадкована обома східнослов'янськими народами писемна традиція Київської Русі, і суб'єктивні труднощі на кшталт заангажованості підходів до вивчення проблеми, намагання представниками того чи іншого етносу по-своєму тлумачити кожен пам'ятку, акцентувати увагу на ознаках, властивих лише тій чи іншій мовній системі¹⁶.

До розгляду питань національної ідентифікації мови середньовічних українських і білоруських писемних пам'яток звертається відомий український учений Г.П. Півторак. У статті «Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток»¹⁷ мовознавець аналізує сучасний стан проблеми, визначає недоліки існуючих критеріїв, пропонує деякі рекомендації щодо подальших пошуків, найприйнятніших і для українців, і для білорусів підходів до її розв'язання. Автор висловлює думку про перспективність застосування ймовірно-

¹⁵Там само. – С. 82.

¹⁶Мойсієнко В.М. Територіально-мовне членування у світлі писемних пам'яток // Вісник Львівського університету. Серія філол. Вип. 34. Ч. II. – Львів, 2004. – С. 93–98; Мойсієнко В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. – 2005. – №1. – С. 67–82; Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.: Монографія. – Житомир, 2006. – 448 с.; Мойсієнко В.М. Походження поліських говорів // Українська історична та діалектна лексика. – Львів, 2007. – Вип. 5. – С. 452–462.

¹⁷Півторак Г.П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток. // Мовознавство. – 2005. – №3-4. – С. 80–84.

статистичного методу у вирішенні проблем розмежування білоруських та українських ділових писемних пам'яток¹⁸.

Наш сучасник, австрійський славіст М. Мозер, який надзвичайно плідно працює у ділянці українського мовознавства, у студії «Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива» пристає до думки про східнослов'янську канцелярійну мову на білорусько-українській народній основі¹⁹, тобто і з білоруськими рисами, і з українськими мовними ознаками. Він з'ясовує як внутрішні процеси розвитку української і білоруської мов середньої доби, так і позамовні впливи на формування східнослов'янських мовних варіантів XIV–XVIII ст. Детально аналізуючи фонологічні, морфологічні, синтаксичні особливості руських текстів, учений засвідчує неупереджений погляд на мовну ситуацію українсько-білоруських земель періоду середньовіччя.

Огляд сучасних студій у галузі українського мовознавства щодо питання мовної основи українсько-білоруських писемних пам'яток XIV–XVII ст. підтверджує, що розглядана проблема є надскладною і на сьогоднішній день не має єдиного розв'язання. Дотепер не вироблено єдиної термінології на позначення мови, не сформовано спільного погляду на природу мови давніх текстів, не визначено чітких критеріїв розмежування українських і білоруських пам'яток, що й обґрунтовує неабияке зацікавлення цим мовним матеріалом, багато в чому дискусійним і заплутаним. Детальний і виважений аналіз мовних особливостей світських документів XIV–XVII ст. з урахуванням територіального принципу, графічних і палеографічних особливостей текстів, із визначенням їх функціональної ролі, із застосуванням нових методів дослідження дасть підстави зробити обґрунтовані висновки про основу літературної мови того часу.

¹⁸Півторак Г.П. Там само. С. 84

¹⁹Мозер М. Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива. // Мозер М. Причинки до історії української мови / За заг. ред. С. Вакуленка. – Харків, 2009. – 832 с. – С. 55–74.

AN TO THE PROBLEM OF LANGUAGE BASIS OF UKRAINIAN AND BELARUSIAN WRITTEN MEMORIALS OF XIV–XVII CENTARY

Inna TSARALUNGA

*Khmelnytsky National University,
11, Instytutska Str., Khmelnytsky, 29016
The Ukrainian Philology Department*

Problem condition of language basis of Ukrainian and Belarusian written memorials of XIV–XVII century elaboration was analyzed in the article. History of studying of Eastern Slavonic medieval texts in Slavistic overcomes rather long period of time. Investigations suggest the existence of common written and literary language for both Ukrainian and Belarusian ancestors in XIV–XVII century. Difference in their opinions is in the definition of its dialectical basis. Detailed and reasonable analysis of language peculiarities of documents of XIV–XVII century with the consideration of territorial principal, graphical and paleographical texts peculiarities, with the definition their functional role and the application of new methods of investigation will give the basis to make substantiated conclusions about the ground of literary language of that time.

Key words: Ukrainian and Belarusian written memorials, language basis, language peculiarities, the problem of differentiation.